तीनधारा पाकशाला : जयतु संस्कृतम् आन्दोलन र योद्धाहरू

Tindhara Pakshala: The ‘Jaya Tu Sanskritam’ Movement and Its Warriors

देवराज पौडेल [1]

[1]उपप्राध्यापक
जनज्योति बहुमुखी क्याम्पस
लालबन्दी, सर्लाही
https://orcid.org/0009-0004-5263-300X
paudeldevraj6@gmail.com

Received: 4 March 2025
Revised: 25 May 2025
Accepted: 27 June 2025
Published: 25 July 2025

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC)
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0

JANAJYOTI JOURNAL
(जनज्योति जर्नल)
ISSN : 2961-1563 (Print)
: 3102-0275 (Online)
https://www.nepjol.info/index.php/jj
Printed at : July, 2025
Published by :
RMC
JANAJYOTI MULTIPLE CAMPUS
Lalbandi, Sarlahi, Nepal
www.jjmc.edu.np

सार

यस अध्ययनमा तीनधारा पाकशालामा बसेर ‘जयतु संस्कृतम्’ नामक आन्दोलनमार्फत नेपालको शैक्षिक परिवर्तनमा भूमिका खेल्ने योद्धाहरूलाई चिनाइएको छ । यहाँ तीनधारा पाकशालाको पृष्ठभूमि तथा जयतु संस्कृतम् आन्दोलन हुनुको कारणसहित उक्त आन्दोलनमा सहभागी योद्धाहरूको भूमिका र नामावलीलाई केलाइएको छ। यसर्थ यो अध्ययन ऐतिहासिक र शैक्षिक जगसँग जोडिएको राजनीतिक परिवर्तनको विषयमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषण विधिका माध्यमबाट प्राप्त तथ्यलाई प्रमाणित गरिएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा दुई सहभागी योद्धाको पाण्डुलिपि तथा अन्य द्वितीयक स्रोत सामग्रीसहित जयतु संस्कृतम् आन्दोलनको वस्तुस्थितिलाई केलाइएको छ । प्राप्त सामग्रीको विश्लेषणबाट यस विद्यार्थी आन्दोलनले जनमानसमा राजनीतिक जागरण ल्याउन सहयोग गरेको पाइयो । यसका साथै नेपाल सरकार वैधानिक कानुन, २००४ निर्माणमा यस आन्दोलनमा सहभागी योद्धाहरूले आवश्यक सल्लाहसुझाव र तत्कालीन परिवेशअनुकूल दबाब दिएको पाइएको छ । समीक्षात्मक टिप्पणी गर्दा यस अध्ययनबाट शैक्षिक, सामाजिक तथा संवैधानिक विकासमा मद्दत पुऱ्याएको देखियो । विद्यार्थीहरूद्वारा तत्कालीन कठोर शासक विरुद्ध एकताबद्ध भई निरन्तर आन्दोलन गर्ने र न्याय माग्ने सन्दर्भमा यो आन्दोलन रचनात्मक प्रकृतिको नेपालको पहिलो विद्यार्थी आन्दोलन रहेको पाइयो । यसका साथै जयतु

Preferred Citation:
Paudel, D. (2025). तीनधारा पाकशाला : जयतु संस्कृतम् आन्दोलन र योद्धाहरू {Tindhara Pakshala: The ‘Jaya Tu Sanskritam’ Movement and Its Warriors}. *Janajyoti Journal*, 3(1), 349–368. https://doi.org/10.3126/jj.v3i1.83328

संस्कृतम्का योद्धाहरूको भूमिकाका कारण मुलुकमा चेतनाको नवीन जागरण विकास भई वि.सं.२००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापनामा सहयोग पुऱ्याएको निष्कर्षलाई केलाइएको छ ।

मुख्य शब्दावली : चारभञ्ज्याङ, जयतु संस्कृतम्, धर्मभिरु, पाकशाला, पिकेटिङ, हुलचाल ।

Abstract

This study introduces the warriors who played a vital role in Nepal's educational transformation through the 'Jaya Tu Sanskritam' movement initiated from Tindhara Pakshala. It explores the background of the Tindhara Pakshala, the causes behind the inception of the Jaya Tu Sanskritam movement, and highlights the roles and identities of those who actively participated in it.

Thus, this research focuses on the theme of political transformation Connected with historical and educational foundations. The study employs a qualitative data analysis method to validate the findings. Primary sources include manuscripts from two participants of the movement, while secondary sources supplement the analysis of the movement's actual circumstances.

The analysis reveals that this student-led movement significantly contributed to raising political awareness among the general public. Moreover, it was found that the warriors involved in the movement provided critical suggestions and exerted contextual pressure that influenced the formulation of the Legal Code of 2004 B.S. by the Government of Nepal.

Upon critical review, the study demonstrates that the movement played a constructive role in Nepal's educational, social, and constitutional development. It is identified as Nepal's first creative student movement, in which students united to resist the then authoritarian regime and demanded justice persistently and systematically.

Additionally, the efforts and dedication of the Jaya Tu Sanskritam warriors sparked a wave of awakening across the country, ultimately contributing to the establishment of democracy in Nepal in 2007 B.S.

Keywords: Charbhanjyang, Demonstration, Dharmabhiru, Jaya Tu Sanskritam, Pakshala, Picketing.

पृष्ठभूमि

रणोद्दीप सिंह प्रधानमन्त्री हुँदा उनका भाइ धीर शमशेर शिक्षा डाइरेक्टर थिए । धीर शमशेरलाई आफ्नो पालामा केही गरौँ भन्ने लागेर रणोद्दीप सिंहलाई पाठशाला खोल्न बक्साए । यसैको परिणामस्वरूप सम्वत् १९३४ साल (सन् १८७७) मा रानीपोखरी पाठशालाको स्थापना भयो । सम्वत् १९४२ मार्ग ९ गते (सन् १८८५ नोभेम्बर २२) मा धीर शमशेरका छोराहरू डम्बर शमशेर, खड्ग शमशेर र भीम शमशेरबाट रणोद्दीप सिंहको ६० वर्षको उमेरमा हत्या भएपछि वीर शमशेर प्रधानमन्त्री भएका थिए (आचार्य, २०७५) । वीर शमशेरको पालामा रानीपोखरी पाठशालाको स्थायी भवन थिएन । निश्चित स्थानको अभावका कारण पाठशाला सरिरहन्थ्यो । वीर शमशेरको पालामा सम्वत् १९४८ (सन् १८९१) मा दरबार स्कुलको स्थायी भवन बनेपछि माथिल्लो तलामा दरबार स्कुल र तल्लो तलामा रानीपोखरी पाठशाला चलाउने निर्णय भयो । सोही निर्णयानुसार राणमुक्तेश्वरबाट उक्त पाठशालालाई त्यहाँ सारियो । रानीपोखरी पाठशालामा पढ्ने छात्र प्रायः उपत्यकाभित्रकै हुन्थे । त्यस समयमा छात्रावासमा बसेर पढ्ने व्यवस्था थिएन । वीर शमशेरलाई उपत्यकाबाहिर पहाडपर्वतका छात्रहरूले पनि छात्रावासमा बसेर पढ्न पाऊन् भन्ने सोच थियो । यस सोचका साथ उनले सम्वत् १९४३ मा जग्गा सङ्कलन गरी १०८ जना छात्रहरूका लागि बस्ने व्यवस्था मिलाए । पछि अन्य शासकहरू (श्री ३ र श्री ५) बाट छात्र सङ्ख्या २१० पुऱ्याइएको थियो । ती छात्रहरूलाई गुठीको जग्गाको आयस्ताबाट भोजन गराउने व्यवस्था गरिएको थियो । तथापि, सम्वत् १९४५ साल वैशाख ४ गते रानीपोखरीको ईशान कोणमा तयार पारिएको पाकशालालाई तीनधारा पाकशाला भनिन्थ्यो (ज्ञवाली, २०६८) । यस्तै गरेर १९८७ सालमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री भीम शमशेरले उक्त पाकशालाका विद्यार्थीलाई वर्षको एक पटक आँप, दुई जोर लुगा, पछ्यौरा र धोतीसमेत दिन मिल्ने गरी गुठीको व्यवस्था गरेका थिए (अधिकारी, २०७३, पृ. ३२) । यसर्थ उक्त समयमा पढ्ने र खाना खाने दुवै सुविधाको व्यवस्थापन गरेको देखिन्छ ।

वीरशमशेरका बाबु धीर शमशेरलाई ब्राह्मणहरूलाई पाकशालामा राखेर पढाउने इच्छा थियो । बुबाको इच्छा पनि पूरा हुने र गोत्रहत्याको पापको प्रायश्चित पनि होओस् भनी उक्त पाकशाला खोलिएको थियो । यसपश्चात् उनले गुरुहरूको सल्लाहबमोजिम दैनिक ब्राह्मण भोजन गराएपछि मात्र आफू खाना खाने गरेका थिए । तीनओटा प्राचीन ढुङ्गेधाराको अगाडि पाकशाला निर्माण गरिएकाले पाकशालाको नाम तीनधारा पाकशाला राखिएको देखिन्छ । रानीपोखरी पाठशालामा पढ्ने उपत्यका बाहिरका छात्रहरूलाई तीनधारा पाकशालामा बसेर अध्ययन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो (शर्मा, २०६८, पृ. ६७-६८) । यसरी हेर्दा उक्त समयमा पठन संस्कृतिका लागि यो एउटा प्रभावकारी आधार बनेको देखिन्छ ।

पाकशालामा बसेर अध्ययन गर्नलाई श्री ३ महाराजमा बिन्तीपत्र चढाउने गरिन्थ्यो । आर्थिक अवस्था दयनीय भएकाहरूले पढ्न पाऊँ भनी नाम, ठेगाना लेखेर चढाइएको बिन्तीपत्र निक्सारी अड्डाका डिट्ठाले श्री ३ महाराजका घरमा लगेर सुनाउँदा साथमा निवेदक पनि हुनुपर्थ्यो । बिन्तीपत्र सुन्ने पालो आएपछि निवेदक हात जोरेर उभिनुपर्थ्यो । श्री ३ ले भर्ना गरिदिनु भनी हुकुम भएपछि मात्र

छात्रहरूले पाकशालामा भर्ना पाउँथे (पौडेल, २०४८) । यसले तत्कालीन राणाहरूको हुकुमी शासनलाई झल्काएको देखिन्छ ।

रानीपोखरी पाठशालामा अध्ययन गर्ने छात्रहरूलाई सुरुका दिनमा कुनै प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था थिएन । प्रमाणपत्र चाहने छात्रहरू गुरुहरूको सिफारिस पत्र लिएर परीक्षा दिन बनारस जान्थे । रानीपोखरी पाठशालामा वेद, व्याकरण, ज्योतिष शास्त्र पढेर बनारसमा परीक्षा दिने व्यवस्था सम्वत् १९५५ देखि सुरु भएको थियो । रानीपोखरी पाठशालाका छात्रहरू बनारसको गभरमेन्ट संस्कृत कलेजमा परीक्षा दिन्थे । उक्त कलेजले मध्यमा उत्तीर्ण छात्रहरूलाई प्रमाणपत्र दिन्थ्यो ।

वि.सं. २००३ साल (सन् १९४६) का सम्पूर्ण मध्यमा, शास्त्री आचार्यको परीक्षा बनारस जयनारायण हाइस्कुल परीक्षा केन्द्रमा हुँदै थियो । परीक्षा केन्द्र वरिपरि मुसलमानहरूको बस्ती थियो । १४ पत्रमध्ये ७ पत्रको परीक्षा सकिएपछि हिन्दु-मुस्लिम दङ्गा सुरु भयो । त्यस दङ्गाका कारण परीक्षा स्थगित भएको थियो । परीक्षा दिन आएको एक हिन्दु छात्रलाई कसैले पेटमा छुरी हानी मारिदियो । विद्यार्थीको मृत्यु भएपछि दङ्गा झनै भड्कियो । भोलिपल्ट दङ्गाले उग्र रूप लिन थालेपछि सबै परीक्षाहरू स्थगित भए । विद्यार्थीहरू सात पत्र परीक्षा बाँकी राखेर नेपाल फर्किएका थिए । त्यो रोकिएको परीक्षा सन् १९४७ मा हुने सूचना आयो । नेपाली विद्यार्थीहरू परीक्षा दिन बनारस जानुपर्ने भयो । विद्यार्थीहरू बनारस परीक्षा दिन जाँदा रु. ५० पाउँथे । महङ्गी बढेकाले विद्यार्थीहरूले सरकारसमक्ष रु. ५० ले नपुग्ने भयो भनेर रु. १०० पाउनुपर्ने माग राखे । उक्त समयमा श्री ३ पद्म शमशेर प्रधानमन्त्री थिए । उनी छात्रहरूको मागबमोजिम रु. १०० दिन तयार थिए तर माहिला गुरुज्यू हेमराज शर्मा पाण्डेले रु. २५ भन्दा बढी दिनु हुँदैन भनेर प्रधामन्त्रीलाई समेत भड्काइदिए । परीक्षा खर्च लिन हेमराजको घर ढोकाटोलमा विद्यार्थीहरू गए । हेमराजले लिने भए रु. २५ लेओ नलिने भए जाओ भनेर विद्यार्थीहरूलाई भनेपछि विद्यार्थीहरू त्यही रु. २५ लिएर बनारस जान बाध्य भएका थिए । खर्च कम भएकाले विद्यार्थीहरूले डेरा लिएर बस्न सकेनन् । उनीहरू आर्थिक अभावका कारण मङ्गलागौरी धर्मशालामा बस्न बाध्य भए । परीक्षा सकिएपछि धर्मशालामै विद्यार्थीहरूको बैठक बस्यो (पौडेल, २०७७) । उक्त बैठकमा विद्यार्थीहरूले काठमाडौँ फर्किएपछि वि.सं. २००४ साल आषाढ १ गते आइतबार एकादशी तिथिका दिनबाट आन्दोलन गर्ने निर्णय गरे ।

काठमाडौँ आएर इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्रजस्ता विषय पढ्न पाउनुपर्ने, संस्कृत कलेजको स्थापना गर्नुपर्ने, परीक्षा दिने व्यवस्था नेपालमै हुनुपर्ने, पुस्तकालयको व्यवस्था गर्नुपर्ने, छात्रावासको २१० सिट पूरा गर्नुपर्ने, समान तहको संस्कृत र अङ्ग्रेजी पढेका व्यक्तिको उपाधि र तलबमान समान हुनुपर्ने जस्ता मागपत्र सम्वत् २००४ वैशाख १ गते माहिला गरुज्यू हेमराज पाण्डेसमक्ष पेस गरे । मागपत्र लेखेर श्री ३ पद्म शमशेर, कमान्डिङ इन चिफ मोहन शमशेरलाई पनि रजिस्ट्री गरेर पठाइयो तर दुई महिना बितिसक्दा पनि माग सम्बोधनको कुनै सूचना प्राप्त भएन (प्रधान, २०४७, पृ. ३०४-३०७) । यसर्थ उक्त समयमा विद्यार्थीहरूले सहजै शिक्षा प्राप्त गर्ने र सुविधा पाएर उच्च शिक्षा हासिल गर्ने प्रभावकारी व्यवस्थापन भएको देखिँदैन ।

उक्त आन्दोलनमा संस्कृत प्रधान पाठशालाका गुरुहरूको पनि समर्थन थियो । संस्कृतका गुरुहरूले जयतु संस्कृतम् आन्दोलनलाई भित्री रूपबाट समर्थन गर्नुको कारण समान योग्यता भएका अन्य विषयका गुरुहरू र संस्कृत पढाउने गुरुहरूमा विभेद गरिएको थियो । त्रि-चन्द्र कलेजमा इतिहास, भूगोल, अङ्ग्रेजी पढाउने गुरुहरूले मासिक रु. ३०० तलब पाउँथे भने संस्कृत प्रधान पाठशालामा पढाउने गुरुहरूले मात्र रु. ६० पाउँथे । यसरी पारिश्रमिकमा संस्कृतका गुरुहरू धेरै ठगिएका थिए (रिसाल, २०६०) । यसकारण संस्कृतका गुरुहरूमा पनि यो विभेदप्रति विद्रोही चिन्तन राखेर योद्धाहरूलाई भित्री रूपमा समर्थन गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा गुरुहरूले पूजापाठ गरेर पनि दान प्राप्त गर्छन् भन्ने तर्कसहित विभेद गरेको देखिन्छ । यस कुराले संस्कृतका विद्यार्थीहरूमा आफ्ना गुरुहरूप्रति विभेद गरेको महसुस हुन थाल्यो । उनीहरू यो निर्णयमा सहमत भएका थिएनन् (अधिकारी, २०७३, पृ. ३१) । यसकारण पनि उक्त विद्यार्थीहरू आन्दोलित हुन पुगेको देखिन्छ ।

विद्यार्थीहरूको माग पूरा नभएकाले वि.सं. २००४ साल आषाढ १ गते आइतबारदेखि संस्कृत पढ्ने विद्यार्थीहरूले 'जयन्तु संस्कृतम' आन्दोलन सुरु गरे । आन्दोलनको अगुवाई गर्ने विद्यार्थी नेताहरूमा श्री भद्र शर्मा, पूर्णप्रसाद ब्राह्मण, पद्मशङ्कर अधिकारी, गुणनिधि पन्थी, अच्युतराज रेग्मी, गोकर्णराज, राजेश्वर देवकोटा, काशीनाथ गोतामे, कमलराज रेग्मी, बलराम शर्मा आदि थिए (सङ्ग्रौला, २०७६, पृ. २१३) । अतः यस अध्ययनमा जयन्तु संस्कृतम् आन्दोलनमा सहभागी भएका योद्धाहरू र उनीहरूले आन्दोलनमा खेलेको भूमिकालाई पहिचान गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनमा जयतु संस्कृतम् आन्दोलनका योद्धाहरूको पहिचान गर्नु तथा तिनको भूमिकालाई प्रस्ट्याउनुलाई मुख्य उद्देश्य बनाइएको छ । यसर्थ यस अध्ययनमा जयतु संस्कृतम्सँग जोडिएको ऐतिहासिक तथा शैक्षिक सन्दर्भलाई राजनीतिक भूमिकासँग समेत जोडेर हेरिएको छ ।

अध्ययन विधि तथा अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा जयतु संस्कृतम् आन्दोलनमा सहभागी योद्धा र उनीहरूको भूमिका उजागर गर्ने उद्देश्यले प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोत सामग्रीलाई सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा सम्बन्धित आन्दोलनमा सहभागी दुई योद्धा टीकादत्त पौडेल र पं. हरिप्रसाद पौडेलको हस्तलिखित (पाण्डुलिपि) सामग्रीलाई लिइएको छ । यस क्रममा सूचक टीकादत्त पौडेल (आन्दोलनमा सहभागी) सँगको अन्तर्वार्तालाई थिमका रूपमा समावेश गरिएको छ । यसका साथै द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा प्रकाशित पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाबाट सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई गुणात्मक विश्लेषण विधिअनुरूप व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

यस अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन प्राथमिक स्रोत सामग्रीबाट प्राप्त थिमका आधारमा तपसिलबमोजिमको अवधारणात्मक ढाँचा तय गरिएको छ :

अध्ययनमा माथि उल्लिखित ढाँचाअनुरूप योद्धाहरूको पहिचान गरी तिनको भूमिकालाई केलाइएको छ । यसमध्ये केही योद्धाहरूले उल्लिखित पाँच आधारमध्ये दुई वा सोभन्दा बढी भूमिका निर्वाह गरेकाले उक्त तथ्यलाई विश्लेषणमा खुलाइएको छ ।

प्राप्ति र छलफल

पिकेटिङ गर्ने योद्धाहरू

उच्च पदाधिकारीहरूबाट आफ्नो माग पूरा गराउन वा साधारण मानिसहरूलाई अनुचित काम गर्नबाट रोक्न वा जोगाउनलाई कार्यालय, दोकान, अड्डाखाना, विद्यालय, महाविद्यालय आदिका ढोकामा र सडक आदिका अगाडि धर्ना दिएर बस्ने कामलाई पिकेटिङ भनिन्छ (प्रज्ञा नेपाली बृहत शब्दकोश २०७९) । जयतु संस्कृतम् आन्दोलनको सुरुवात पिकेटिङ कार्यबाट प्रारम्भ भएको थियो । पिकेटिङ गर्न छ जना छात्रलाई तयार पारिएको थियो । वि.सं. २००४ साल आषाढ १ गते बिहान ९ बजे खाना खाएर ६ जना विद्यार्थीहरूले पिकेटिङ (अध्ययन बहिष्कार) गराउन उत्तर ढोकामा ३ जना र दक्षिण ढोकामा ३ जना छात्र बसेर पढ्न आएका विद्यार्थीहरूलाई पस्न दिएनन् । बाहिरै रोकेर राखे । विद्यार्थी पढ्न कक्षामा प्रवेश

गर्न नपाएपछि पाठशालामा खैलाबैला भयो । पहिलो पिकेटिङ गर्ने टोलीमा ६ जना छात्रहरू सहभागी थिए । यसको नेतृत्व पदमशङ्कर अधिकारीले गरेका थिए । तिनीहरूको नामावली यसप्रकार रहेको छ :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. नारायणभक्त खनाल	पश्चिम ३ नं. तन्हौं (तनहुँ) चुँडी	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
२. भक्तराज पन्थी	पश्चिम ३ नं. पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
३. उमानाथ देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोर्खा	ज्योतिष मध्यमा वर्ष-३
४. रामप्रसाद सापकोटा	पूर्व १ नं. पनौती	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
५. यदुनाथ अधिकारी	पश्चिम ३ नं. पोखरा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
६. अम्बिकाप्रसाद घिमिरे	पश्चिम ३ नं. लमजुङ	दर्शन मध्यमा वर्ष-३

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

दोस्रो पिकेटिङको नेतृत्व १२ जनाको समूहलाई अच्युतराज रेग्मीले गरेका थिए भने तेस्रो पिकेटिङमा खगराज नेपालको नेतृत्वमा २४ जना विद्यार्थीहरू अग्रसर भएका थिए । विद्यार्थीहरू कक्षामा प्रवेश गर्न नपाएपछि उनीहरू सरकार विरोधी नारा लगाउन थाले । विद्यार्थीहरूले “जयन्तु संस्कृतम् : धर्म भूतये । जयन्तु संस्कृतम् राज भूतये । जयन्तु संस्कृतम् : राष्ट्र भूतये । जयन्तु संस्कृतम् : विश्व भूतये” (गौतम, २०८०) भनेर आफ्ना नारा लगाइरहे । अन्दोलनको खबर पाएपछि माहिला गुरुज्यू हेमराज पुलिस र लहरी (ट्रक) लिएर आए । पिकेटिङ गर्ने, हुलचाल मच्चाउने भनेर तपसिलका ६ जना छात्रहरूलाई हेमराज पाण्डेको निर्देशनमा हनुमानढोका थानामा लगेर थुनियो :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. काशीनाथ गोतामे	पश्चिम पाल्पा	साहित्य आचार्य वर्ष-१
२. कमलराज रेग्मी	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
३. श्री भद्र खनाल	पश्चिम ३ नं. तन्हौं सिपानी	मीमांशा शास्त्री वर्ष-१
४. बलराम आचार्य	पश्चिम १ नं. केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
५. लवराज घिमिरे	पश्चिम ३ नं. लमजुङ	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
६. हरिप्रसाद देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोर्खा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

यसरी पिकेटिङ गराउने ४२ जनामध्ये २९ जनालाई पक्रेर हनुमानढोका लगियो ।

गडबड गर्ने योद्धाहरू

आफ्ना ६ जना साथीहरूलाई थुनेको थाहा पाएपछि अरू १५ जनाले छात्रावासको कोठाबाट निस्किएर जयन्तु संस्कृतम्को नारा लगाए । यस सन्दर्भमा टीकादत्त पौडेलको भनाइ यस्तो रहेको छ :

> दोस्रो पटक कर्णेल चन्द्रबहादुर थापा लहरी लिएर आए । कर्णेल चन्द्रबहादुर थापाले 'यो हड्ताल गर्ने को हो ?' भनेर सोध्दा एक विद्यार्थी 'म हुँ' भनेर निस्के । त्यसपछि धेरै विद्यार्थीहरू 'म हुँ' भनेर निस्किए । म पनि 'म हुँ' भनेर निस्किएँ । त्यसबेला चन्द्रबहादुर थापा र अच्युतराज रेग्मीबिच भनाभन हुँदा चन्द्रबहादुरले अच्युतराजको मुखमा थुकिदिए । यो घटनापछि विद्यार्थीहरू झन् उग्र भए । कर्नेल चन्द्रबहादुर थापाले 'भालाले हान्' भन्ने उर्दी सुनाए । हामीलाई पक्राउ गरेर लहरीमा राखियो । हामी १५ जना छात्रहरू तछाडमछाड गरेर लहरीमा बस्यौँ । अरू दुई जना बाहिर रहेका छात्रसमेत गरी १७ जना गाडीमा बस्यौँ । हामी सबैलाई हनुमानढोका लगरे थुनियो । त्यस समयको कानुनअनुसार ब्राह्मणहरूलाई हत्कडी लगाउन पाइँदैनथ्यो तर हत्कडी लगाएरै लगियो ।
>
> ब्राह्मणहरूलाई चन्द्रबहादुरले हत्कडी लगाएको रिपोर्ट कमान्डर इन चिफ मोहन शमशेरलाई जाहेर भएपछि मोहन शमशेरले चन्द्रबहादुरलाई हप्काएछन् । यसरी हप्काई खाएपछि चन्द्रबहादुरले विद्यार्थीहरूको हत्कडी चार घण्टापछि खोलिदिए । चार बजे थुनिएका हामी विद्यार्थीहरूलाई १० बजे मोहन शमशेरको आदेशमा तीन पुस्ते लिखितम् कागज गरी ल्याप्चे लगाए । पछि राति ११ बजे बल्ल छोडिदिए । त्यतिखेर रातको दश बजे भएकाले तोप चल्ने बेला भएको थियो । तोप चलेपछि बाहिर हिँड्न पाइन्थेन । अनि, हामीले काठमाडौँको गणेस्थानभन्दा दक्षिणतिर रहेको सिंहसत्तलमा बसेर रात बितायौँ ।

यसरी उक्त घटनामा विद्यार्थीहरूले आन्दोलन गर्ने क्रममा ठाउँठाउँमा गडबड गर्न थाले । यसर्थ उनीहरूलाई गडबड गर्ने विद्यार्थीका रूपमा लिइयो । उक्त टोलीमा तपसिलका १७ जना छात्रहरू सहभागी थिए :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. देवीप्रसाद पौडेल	पश्चिम १ नं. केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
२. टीकादत्त पौडेल	पूर्व २ नं. रामेछाप, सैपु, भेडाखोर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
३. टङ्कराज पौडेल	पूर्व २ नं.रामेछाप, सैपु घ्याङ्डाँडा	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
४. हरिप्रसाद पौडेल	पूर्व २ नं. रामेछाप, सैपु, भेडाखोर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
५. रामप्रसाद न्यौपाने	पूर्व २ नं. रामेछाप, बाबियाखर्क	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
६. श्रीप्रसाद गोतामे	पूर्व ६ नं. चैनपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३

७. जीवनाथ अर्याल	पश्चिम १ नं. धादिङ	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
८. टीकाराम पौडेल	पश्चिम ३ नं. तन्हौं चुँदी	ज्योतिष मध्यमा वर्ष-३
९. एकदेव ज्ञवाली	पश्चिम रिडी	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
१०. गिरिराज ज्ञवाली	पश्चिम रिडी	प्रथमा वर्ष-४
११. कुलराज भण्डारी	पूर्व ४ नं. भोजपुर	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
१२. राजेश्वर देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोर्खा	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
१३. खगनाथ नेपाल	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष ३
१४. अच्युतराज रेग्मी	पश्चिम पाल्पा	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
१५. भोलानाथ पराजुली	पश्चिम ३ नं. पोखरा	साहित्य आचार्य वर्ष-३
१६. सत्यदेव आचार्य	पश्चिम ३ नं. तन्हौं	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
१७. चेतोनाथ रेग्मी	काठमाडौं, नरदेवी	साहित्य मध्यमा वर्ष-१

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

यो घटनापश्चात् भोलिपल्ट वि.सं. २००४ आषाढ २ गते शनिवारका दिन सिंहसत्तलबाट विद्यार्थीहरू बिहान ४ बजे उठेर ५ बजे तीनधारा छात्रावास पुगे। छात्रावासबाट आ-आफ्नो धोती रुमाल लिएर पशुपति आर्यघाटमा गए । ती सबैले बागमतीमा स्नान गरी पशुपतिको दर्शन गरेर नक्साल भगवतीदेखि पूर्वतिर रहेको चौरमा बसेर छलफल गरे। छलफलमा सहभागी भएकामध्ये पश्चिम पाल्पा घर भएका कमलराज रेग्मीले आफ्नो नाडीको घडी फुकालेर हरिहर अधिकारीकोमा बन्धक राखी एक पाथी तीन माना चिउरा र सितनका लागि नुन किनेर ल्याए। त्यस चउरमा बसेका सबै आन्दोलनकारी छात्रहरूले नुन चिउरा खाए। त्यसपछि श्री ३ पद्म शमशेरलाई भेट्न उनीहरू टङ्गाल हुँदै विशालनगर गए । नर शमशेरको नेतृत्वमा बाटामा सिपाही तैनाथ थिए । विद्यार्थीहरूलाई लाठीचार्ज गरी अगाडि बढ्न दिएनन् तर विद्यार्थी गल्ली-गल्ली हुँदै लुक्दै विशालनगर स्थित पद्म शमशेरको घर पुगे। पद्म शमशेरले ५/६ जना विद्यार्थीलाई भित्र पस्न आदेश दिएकाले अरू बाहिरै बसेर प्रतीक्षा गरिरहे । आन्दोलनकारीहरूले पद्म शमशेरलाई आफ्नो माग सुनाए र आषाढ १ गतेको घटना पनि सविस्तार सुनाए। पद्म शमशेरसँग बिदा भएर हिँड्न लाग्दा उनले 'संस्कृत मृत भाषा हो' भनेपछि विद्यार्थीहरू आक्रोशित भए। त्यहीँ 'जयन्तु संस्कृतम्' को नारा लाग्यो । ती सबै विद्यार्थीहरू वि.सं. २००४ साल आषाढ ३ गते तत्कालीन चिफ साहेब श्री ३ मोहन शमशेरको घर महाराजगञ्ज गए। आपसमा वार्ता भयो । वार्तामा ६ जना पिकेटिङ गर्नेबाहेकका छात्रहरूलाई छात्रावासमा बसेर खानू पढ्नू भन्ने हुकुम भएपछि ती ६ जना साथीहरूलाई उनीहरूले असनको एउटा घरमा डेरा खोजेर राखे। ती ६ जनालाई छात्रावासमा नराखेपछि थप माग राखी १५ दिने अल्टिमेटम दिएर विद्यार्थीहरूले आन्दोलन अघि बढाए। आफ्ना मागहरू भन्दै नारा लगाउँदै विद्यार्थीहरूले सहरमा जुलुस निकाले र पर्चा टाँस्ने काम भयो ।

पर्चा लेख्ने र टाँस गर्नेमा शङ्करमान राजवंशीको प्रमुख भूमिका थियो (गौतम, २०७७, पृ. ११३-१२४) । यसरी हेर्दा उक्त समयमा विद्यार्थीहरूले संस्कृत भाषाको संरक्षण र विकासमा विद्रोह गरेको देखिन्छ । यसै आन्दोलनमा सहभागी टीकादत्त पौडेको भनाइ यस्तो रहेको छ :

> पूर्णप्रकाश ब्राह्मणले पर्चा लेख्थे । मैले चाहिँ त्यो पर्चा साफी गर्थें । अरू साथीहरू सहरमा पर्चा छर्थे । अनि, हामी खाने कुरा नभएपछि माग्न पनि जान्थ्यौँ । एक पटक त हामी दुई, तीन सयको सङ्ख्यामा डिल्लीबजारको उकालोमा नारा लगाउँदै जुलुसमा थियौँ । त्यसै बेला घर (रामेछाप) बाट बुवाहरू आउनुभएको रहेछ । हाम्रो जुलुसमै जम्काभेट भयो । अनि, बुवाहरूले हामीलाई 'तिमीहरूलाई यहाँ पढ्न पठाको, यहाँ चाहिँ आन्दोलनका हिँड्छौ ? आन्दोलनमा हिँड्ने भए घर जाओ खेती गर्न । हलो जोत्न । कुमले पहरालाई हानेर लडाउन सकिन्छ ?'

यसरी आन्दोलनका योद्धाहरू घरपरिवारलाई समेत मनाउँदै आन्दोलनमा सहभागी हुन बाध्य भएका थिए । यस सन्दर्भमा वि.सं. २००४ साल श्रावणमा सञ्चालित अर्द्धवार्षिक परीक्षालाई केही विद्यार्थीहरूले बहिष्कार गरे । विद्यार्थीहरूले आन्दोलनलाई सशक्त पार्न छात्रावास छाड्ने निर्णय गरे । उनीहरू श्रावण नागपञ्चमीका दिनदेखि त्रिपुरेश्वर सत्तलमा गई बस्न थाले र सत्तलमा खाने, बस्ने प्रबन्ध नभएकाले १०/१० जना विद्यार्थीको टोली बनाएर धोतीपाटा फेरी भिक्षा माग्न थाले । राणा सरकारले १० जनाको टोली हिँड्न नपाउने कानुन बनायो । राणा सरकारले दश जनाको समूह बनाएर माग्न हिँड्दा विद्यार्थीहरूलाई पक्रेर थुन्न थाल्यो । पछि विद्यार्थीहरूले ४/५ जनाको टोली बनाएर भिक्षाटन गर्न थाले । सरकारले हाम्रो माग पूरा नगरेकाले पढाइ खर्चका लागि माग्न आएको भनेर जनताका घरमा पुगी ती छात्रहरू माग्न थाले ।

त्रिपुरेश्वर धर्मशालामा सात दिनभन्दा बढी बस्न पाइँदैनथ्यो । सात दिनभन्दा बढी बस्ने उपाय खोज्दै विद्यार्थीहरूले श्रीमद्भागवत सप्ताह लगाउने निर्णय गरे । धर्मशाला बस्न थालेको आठौँ दिनबाट सप्ताह महायज्ञ सुरु भयो । राणाहरू धर्मभिरु भएकाले सप्ताह बिथोल्ने काम गरेनन् । सप्ताहको प्रसाद लिएर ४ जना छात्रनेताहरू काशीनाथ गोतामे, अच्युतराज रेग्मी, कमलराज रेग्मी र गोकर्णराज शास्त्री मोहन शमशेरकहाँ गए । यसमा सहभागी टीकादत्त पौडेको भनाइ यस्तो रहेको छ :

> सप्ताहको प्रसाद टक्र्याएपछि मोहन शमशेरले 'के छ भन तिमीहरूको माग पूरा गरिदिन्छु भनेछन् । छात्रावासबाट निस्कासित ती ६ जनाले पनि तीनधारा छात्रावासमा बस्ने, खाने, पाठशालामा अध्ययन गर्न पाउनेछन् भनी मर्जी भएपछि बेलुकादेखि खुसीयाली मनाउँदै तीनधारा छात्रावासमा हामी बस्न थाल्यौँ ।

त्यस समयमा 'सी' वर्गका राणाहरू र उदारवादी नेताहरू, नेपालमा वैधानिक संविधान बनाउ भनेर श्री ३ पद्म शमशेरलाई दबाब दिन्थे (सुवेदी, २००८) । पद्म शमशेर पनि नेपालमा वैधानिक सुधार होस भन्ने चाहन्थे । उनले भारतबाट कानुनविद्हरू झिकाएका थिए । श्री प्रकाश गुप्तको नेतृत्वमा

वि.सं. २००४ साल आषाढमा रघुनाथ सिंह र रामउग्र सिंह काठमाडौं आएका थिए (यादव, २०७५)। उक्त समयमा यिनीहरू त्रिपुरेश्वर गेस्ट हाउसमा बसेका थिए।

वैधानिक कानुन निर्माणबारे सल्लाह सुझाव दिन र शिघ्र कानुन बनाउन दबाब दिने उद्देश्यले जयतु संस्कृतम् आन्दोलनका योद्धाहरू काशीनाथ गोतामे, कमलराज रेग्मी र श्री भद्र शर्मा ती भारतबाट आएका कानुनविद्हरूलाई भेट्न त्रिपुरेश्वर गएका थिए (पौडेल, २०४८)। उनीहरूले धार्मिक स्वतन्त्रता, संघसस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, निःशुल्क प्रारम्भिक शिक्षा, सुलभ न्याय, उमेर पुगेकाले भोट हाल्न पाउनुपर्नेजस्ता कुरा कानुनमा समेटिदिन सल्लाह दिएका थिए।

चारभञ्ज्याङ कटाइएका योद्धाहरू

वि.सं. २००४ साल मङ्सिरमा विद्यार्थीका दुई माग पूरा भए। छात्रावासको २१० कोटा पूरा भयो। इतिहास र भूगोल पढ्न पाउने भए तर अरू दुई माग पूरा भएका थिएनन्। संस्कृत महाविद्यालय खोल्ने र परीक्षा दिन बनारस जानु नपर्ने माग पूरा भएन। ती दुई माग पूरा गर्न विद्यार्थीहरूले पुनः आन्दोलन गरे।

विद्यार्थीहरूका अरू माग पूरा भएका थिएनन्। शैक्षिक सुधारका माग राखी वि.सं. २००४ साल मङ्सिरबाट पुनः आन्दोलन सुरु भयो। विद्यार्थीहरूले आफ्नो माग लेखी १५/१६ जनाले रगतको छाप लगाए। चिपसाहेब मोहन शमशेरकहाँ उनीहरूले उक्त निवेदन पेस गरे। मोहन शमशेरले 'बस्ने भए बसेर पढ, नबस्ने भए निस्केर जाओ' भनेपछि विद्यार्थीहरू निस्केर हिँडे। वार्षिक परीक्षा सञ्चालनका क्रममा कापी च्यात्ने, मसीका भाँडा फोर्ने काम पनि ती विद्यार्थीहरूले गरे। विद्यार्थीहरूले फेरि अन्दोलन गर्न थालेपछि कर्णेल चन्द्रबहादुर थापाले पद्मशङ्कर अधिकारी, काशीराज गौतम, श्री भद्र शर्मा, राजेश्वर देवकोटा, गोकर्णराज शास्त्री, एकदेव आदिलाई पक्रेर छात्रावासको छिँडीको कोठामा बन्दी बनाए। ५/७ दिन त्यहीँ थुनेर छाडियो। विद्यार्थीहरूले हड्ताल जारी नै राखे। केहीलाई पक्रेर थुन्न लगियो। सक्रिय छात्रहरूलाई २४ घण्टाभित्र छात्रावास छाड्न उर्दी जारी गरियो (पौडेल, २०४८)। यसरी विद्यार्थीहरूले न्याय र समानताको आवाजलाई तत्कालीन समयमा उठाइरहेको देखिन्छ।

यही आन्दोलनका क्रममा ६ जना विद्यार्थीहरूलाई मिति २००४/०८/२२ र २४ गते पङ्गु माहिला गुरुज्यूको नेतृत्वमा चार भञ्ज्याङ (डाँडा) कटाउने काम गरियो। यिनीहरूलाई जीवनभर चारभञ्ज्याङ भित्र आउन नपाउने गरी डाँडो कटाइएको थियो। चार भञ्ज्याङ कटाइएका ती ६ जनामा तपसिलका नाम भएका छात्रहरू थिए :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. पद्मशङ्कर अधिकारी	पूर्व २ नं. रामेछाप, कठजोर	प्रथम परीक्षा वर्ष-४
२. षडानन्द सापकोटा	पूर्व २ नं. सिन्धुली, हैवार	प्रथम वर्ष-१
३. कृष्णप्रसाद पोखरेल	पूर्व ३ नं. खार्पा	ज्योतिष मध्यमा वर्ष-३

४. गङ्गाधर गोतामे	पूर्व ३ नं. इलाम	प्रथमा वर्ष-४
५. गिरिराज ज्ञवाली	पश्चिम रिडी, थोर्गा	प्रथमा वर्ष-४
६. तारानाथ शर्मा ढकाल	पश्चिम ३ नं. पोखरा	प्रथमा वर्ष-३

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

उल्लिखित विद्यार्थीहरूमध्ये गंगाधर गोतामेलाई थानकोट चौकी कटाइयो भने पद्‌मशङ्कर अधिकारीलाई साँगा भञ्ज्याङ कटाई बनेपा पुऱ्याएर छाडिदिए । भुवनलाल प्रधानले 'नेपालको जनक्रान्ति २००७' नामक पुस्तकमा चार भञ्ज्याङ कटाइएका छात्रहरूमध्येमा कृष्णप्रसाद पोखरेलको नाम उल्लेख गरेका छैनन् (२००७, पृ. ३०७) तर उक्त आन्दोलनमा सहभागी योद्धा टीकादत्त पौडेलको टिपोटमा चार भञ्ज्याङ कटाइएका छ जनाको नाम उल्लेख छ । भुपहरि पौडेलको 'तीनधारा संस्कृत छात्रावासको ऐतिहासिक सामग्री' नामक पुस्तकमा चार भञ्ज्याङ कटाइएका चार विद्यार्थीहरूमा पद्‌मशङ्कर अधिकारी, उमानाथ पोखरेल, तारानाथ र गङ्गाधरको नाम मात्र उल्लेख छ (२०४८, पृ. ३२) । यसर्थ यस घटनाका सन्दर्भमा पुस्तक लेखक तथा सहभागी टीकादत्त पौडेल र हरिप्रसाद पौडेलको लेखोटकाबिचमा मतैक्यता पाइँदैन । प्रहरीले पद्‌मशङ्कर अधिकारीलाई चार भञ्ज्याङ कटाउन लिएर जान लाग्दा कृष्णप्रसाद पोखरेलले रु. पाँच र एउटा दोसल्ला दिएका थिए (पौडेल, २०४८) । यही कुरालाई अर्को सन्दर्भबाट हेर्दा 'नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली काङ्ग्रेस भाग-१ पुस्तक' मा परीक्षा बहिष्कार गर्ने पाँच जनालाई डाँडा कटाउने सजाय दिएको कुरा उल्लेख छ (गौतम, २०७७, पृ. १२१) । यसमा पनि कृष्णप्रसाद पोखरेलको नाम उल्लेख छैन । त्यसकारण कृष्णप्रसाद पोखरेललाई चारभञ्ज्याङ कटाइएको थिएन भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

हुलचाल मचाउने योद्धाहरू

माथिका ६ जनालाई चार भञ्ज्याङ कटाएको दुःखमा दुःखित भएर अन्य ३८ जना विद्यार्थीहरू वि.सं. २००४ साल मङ्सिर २४ गते द्वादशी तिथिमा आफू खुसी राजीनामा गर्दै हुलचाल मच्चाउन छात्रावासबाट निस्किए । तीमध्ये ३२ जना छात्रहरू निम्नलिखित थिए :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. काशीनाथ गोतामे	पश्चिम पाल्पा	साहित्य आचार्य वर्ष-१
२. श्रीभद्र खनाल	पश्चिम ३ नं. तन्हौं, सिपाली	मिमांशा शास्त्री वर्ष-१
३. राजेश्वर देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोर्खा	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
४. गोकर्णराज गोतामे	पश्चिम रिडी	....
५. ज्ञानहरि शर्मा पौडेल	पश्चिम रिडी	व्याकरण आचार्य वर्ष-१
६. हेमराज न्यौपाने	पूर्व धनकुटा	वेद मध्यमा वर्ष-४

७. ईश्वरीप्रसाद आचार्य	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
८. दामोदर गोतामे	पश्चिम कालीपार	साहित्य मध्यमा वर्ष-४
९. डिल्लीराम तिमल्सिना	पूर्व ५ नं. ताप्लेजुङ	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
१०. बुद्धिप्रकाश आचार्य	पश्चिम दाङ	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
११. एकदेव ज्ञवाली	पश्चिम रिडी	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
१२. ईश्वरी पोखरेल	पूर्व ३ नं. खार्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
१३. यदुनाथ अधिकारी	पश्चिम ३ नं. पोखरा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
१४. हरिप्रसाद देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोर्खा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
१५. खुबीराम आचार्य	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
१६. खगनाथ नेपाल	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-३
१७. देवीप्रसाद पौडेल	पश्चिम १ नं. केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
१८ रामप्रसाद न्यौपाने	पूर्व २ नं. रामेछाप, बाबियाखर्क	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
१९. बलराम आचार्य	पश्चिम १ नं. केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
२०. टीकाराम पौडेल	पश्चिम ३ नं. तन्हौँ, चुँदी	ज्योतिष मध्यमा वर्ष-३
२१. तीर्थराज गोतामे	पूर्व ५ नं. ताप्लेजुङ	....
२२. रेवतीप्रसाद पण्डित	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२३. कुलप्रसाद सापकोटा	पूर्व ६ नं. चैनपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२४. कृष्णप्रसाद लामिछाने	पूर्व ५ नं. ताप्लेजुङ	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२५. प्रेमनारायण गोतामे (शर्मा)	पश्चिम दाङ	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२६. हरिप्रसाद पोखरेल	पूर्व ३ नं. खार्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२७. फणिन्द्र घिमिरे	पूर्व ६ नं. चैनपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२८. रुद्रप्रसाद बासकोटा	नेपाल फस्कु	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२९. ऋषिराम घिमिरे	पश्चिम दाङ, रामपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
३०. देवराज (उज्याली) पौडेल	....	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
३१. पूर्णप्रसाद ओझा	पूर्व ३ नं.	व्याकरण मध्यमा वर्ष-१
३२. छविरमण बाँसकोटा	पश्चिम १ नं. केवलपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-१

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

उल्लिखित ३२ जनामध्येका ८ जना ४ दिनपछि हेमराज गुरुसँग माफी मागेर पुनः छात्रावासमै फर्केका थिए । छात्रावास छोडेर बाहिरिएका छात्रहरू बालाजु गएर बसेका थिए । उक्त छात्रावासमा तपसिलबमोजिमका आठजना विद्यार्थीहरू फर्केका थिए :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. ईश्वरीप्रसाद पोखरेल	पूर्व ३ नं. खार्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
२. टिकाराम पौडेल	पश्चिम ३ नं. तन्हौँ चुँदी	ज्योतिष मध्यमा वर्ष-३
३. रेवतीप्रसाद पाण्डे	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
४. कुलप्रसाद सापकोटा	पूर्व ६ नम्बर चैनपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
५. कृष्णप्रसाद लामिछाने	पूर्व ५ नम्बर ताप्लेजुङ	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
६. फणिन्द्र घिमिरे	पूर्व ६ नम्बर चैनपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
७. ऋषिराम घिमिरे	पश्चिम दाङ	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
८. देवराज (उज्याली) पौडेल	....	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२

स्रोत : पौडेल र पौडेल, २००४

छात्रावासबाट राजिनामा दिएर निस्किएका मध्ये हुलचाल मच्चाउने उल्लिखित आठ जना छात्रावासमै फर्किए । यसर्थ २४ जना योद्धाहरू मात्रै यस आन्दोलनमा हुलचाल मच्चाउनेभित्र समावेश भएको देखिन्छ । यसमा सूचकहरूको लेखोटले ८ जनाले योद्धाको भूमिकाबाट अलग भई अध्ययनमा सहभागी भएको कुरालाई निर्देश गरेको पाइन्छ ।

जागरण ल्याउँदै देशछाडी बनारस पुगेका योद्धाहरू

चार भञ्ज्याङ कटाइएका पद्मशङ्कर अधिकारी भेष बदलेर रातिराति लुकीलुकी बालाजु पुगे । उनीसहित ४२ जनाको समूह जागरण गराउन भनी पश्चिम नेपालतर्फको यात्रामा हिँडे । यो ठूलो डफ्फाको नेतृत्व गर्ने प्रमुख व्यक्तिहरूमा श्री भद्र शर्मा, काशीनाथ गोतामे, बलराम शर्मा आदि थिए । आन्दोलित विद्यार्थीहरू बालाजुबाट जितपुर, तनहुँ, बन्दीपुर, पोखरा, पाल्पा, बुटवल, भैरहवा हुँदै बनारस (काशी) पुगे । यस क्रममा केही पश्चिम नेपाल आफ्नै घरमा बसे । बाँकी रहेका २९ जनाले बनारस पुगेर काङ्ग्रेस नेताहरू वीपी कोइराला र डिल्लीरमण रेग्मीसँग भेट गरे । यसरी बनारस पुग्ने २९ जनामध्ये तपसिलबमोजिमका २६ जना व्यक्तिको मात्रै विवरण प्राप्त छ :

नाम	ठेगाना	पढिरहेको कक्षा र विषय
१. हरिप्रसाद पोखरेल	पूर्व ३ नं. खार्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-२
२. शिवराम कट्टेल	भक्तपुर	....
२. रुदप्रसाद शर्मा	रामकोट, काठमाडौँ	....

४. देवीप्रसाद पौडेल	पश्चिम १ धादिङ, केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
५. राजेश्वर देवकोटा	पश्चिम नं. २ गोर्खा	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
६. काशीनाथ गोतामे	पश्चिम पाल्पा	साहित्य आचार्य वर्ष-१
७. श्रीभद्र शर्मा खनाल	पश्चिम ३ नं. तनहुँ, सिपाली	मिमांश शास्त्री वर्ष-१
८. बलराम आचार्य 'श्रमजीवी'	पश्चिम १ नं. केवलपुर	साहित्य मध्यमा वर्ष-२
९. एकदेव ज्ञावली	पश्चिम पाल्पा, रिडि	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
१०. रामप्रसाद भुर्तेल	पूर्व २ नं.	....
११. रामप्रसाद न्यौपाने	पूर्व २ नं. बाबियाखर्क, रामेछाप	साहित्य मध्यमा वर्ष-३
१२. रामप्रसाद शर्मा	....	....
१३. कुलमणि देवकोटा	पाल्पा	....
१४. गोकर्णराज शास्त्री	पश्चिम गुल्मी, रिडि	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
१५. अच्युतराज रेग्मी	पश्चिम पाल्पा	साहित्य शास्त्री वर्ष-१
१६. ज्ञानहरि शर्मा पौडेल	पश्चिम, रिडि	व्याकरण आचार्य वर्ष-१
१७. दामोदर उपाध्याय गोतामे	कालीपार	साहित्य मध्यमा वर्ष-४
१८. छविरमण बाँस्कोटा	पश्चिम १ धादिङ केवलपुर	व्याकरण मध्यमा वर्ष-१
१९. रोहिणी शर्मा	टिस्टुङ	....
२०. डिल्लीराम तिमिल्सेना	पूर्व ५ नं. ताप्लेजुङ	दर्शन मध्यमा वर्ष-४
२१. कमलराज रेग्मी	पश्चिम पाल्पा	व्याकरण मध्यमा वर्ष-४
२२. पूर्णप्रसाद ब्राह्मण (दुवाडी)	गोर्खा, काफलडाँडा	वेद मिमांशा
२३. कुलमणि भण्डारी	पूर्व ४ नं.चन्दनपुर, संखुवासभा	दर्शन मध्यमा वर्ष-३
२४. आदित्यनाथ न्यौपाने	....	....

स्रोत : प्रधान, २०४७, पृ. ३०८

२५. प्रेमनारायण गौतम	दाङ (सल्यान, लेख डाँग्री)	....
२६. पद्मशङ्कर अधिकारी	पूर्व २ नं. रामेछाप, कठजोर	प्रथम परीक्षा वर्ष-४

स्रोत : शर्मा, २०८०

उल्लिखित घटनासँग रहेर पश्चिम नेपाल हुँदै बनारससम्मको यात्राका क्रममा उनीहरूले गाउँगाउँमा जागरण जगाउँदै भिक्षा मागेर खाने गर्दथे । यो विद्यार्थीहरूको समूह पहाड, भिर, पहरा, उकालीओराली गर्दै पहिला गोर्खा पुग्यो । गोर्खाबाट दुई समूह भएर हिँडेको देखिन्छ । एउटा समूह

पोखरा र अर्को समूह बन्दीपुर, तनहुँ हुँदै पाल्पा पुग्यो । पाल्पाबाट दुवै समूह बुटवल, भैरहवा हुँदै बनारस पुगे । त्यहाँ बसेका तत्कालीन नेपाली राष्ट्रिय काङ्ग्रेसका नेताहरूसँग भेटी उनीहरूले नेपालको अवस्थाका बारेमा जानकारी दिए । यद्यपि यी छात्रहरूले भारतमा पुगेर पनि समाजको जागरणका निम्ति त्याग गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यी योद्धाहरूको भूमिका फरक भई जयतु संस्कृतम् आन्दोलनको परिणामपछि राजनीतितर्फ मोडिएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

जयतु संस्कृतम् आन्दोलनमा सहभागी योद्धाहरूले नेपालको तत्कालीन राणा शासन पद्धतिमा भएका बेथिति विरुद्ध आवाज उठाउने काम गरे । यसले नेपालको २००४ सालको 'नेपाल सरकार वैधानिक कानुन' निर्माणदेखि २००७ सालको परिवर्तनलाई समेत सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो । यसमध्ये पनि बनारस गएका योद्धाहरूले तत्कालीन काङ्ग्रेसका नेतालाई सहायता गरेर राणा शासनका विरुद्ध अग्रसर हुने र समाजमा उक्त विद्रोहको चेत जगाउने काम गरेको पाइयो । अर्को सन्दर्भमा यस आन्दोलनले शैक्षिक क्षेत्रमा विशेषतः अङ्ग्रेजी शिक्षकका तुलनामा संस्कृतका गुरुहरूलाई गरिएको विभेद विरुद्ध विद्रोह गरेको देखिन्छ । यस आन्दोलनकै कारण तीनधारा पाकशालामा तोकिएको पूर्ण सिटबमोजिम २१० जना छात्रहरूले भोजन गरेर पढ्ने अवसर पाए । साथै इतिहास, भूगोललगायतका विषयहरू पनि पढ्न पाउने व्यवस्था भयो । अर्को सन्दर्भमा संस्कृतका विद्यार्थीले परीक्षा दिन बनारस जानुपर्ने व्यवस्थाको अन्त्य भई आफ्नै देशमा परीक्षा दिने वातावरण तय गर्नमा यो आन्दोलनको मुख्य भूमिका रह्यो ।

यस विद्यार्थी आन्दोलनले श्री ३ पद्म शमशेरलाई २००४ सालको वैधानिक कानुन छिटो घोषणा गर्नका लागि दबाब दिएको पाइयो । यसै आन्दोलनले वि.सं. २००७ सालको जहानिया राणा शासनका विरुद्धमा आन्दोलनको पृष्ठभूमि तयार पार्न भूमिका खेलेको देखियो । यस आन्दोलनमा सहभागी विद्यार्थीहरूले वि.सं. २००७ सालमा आ-आफ्नो जिल्ला, जन्मस्थानहरूमा आन्दोलन चर्काउन सहयोग पुऱ्याएको पाइयो । परिणामस्वरूप यो विद्यार्थी आन्दोलनले राजनीतिक रूप लिँदै क्रमशः विक्रम सम्वत् २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्न टेवा पुऱ्याएको देखियो । फलतः १०४ बर्से राणा शासनको अन्त्य हुनमा यो जयतु संस्कृतम् आन्दोलन पनि एउटा हिस्सा बन्न पुग्यो ।

तत्कालीन राणा शासकहरूले विद्यार्थीहरूको आन्दोलनलाई दबाउन प्रयत्न गरेको सन्दर्भमा उनीहरूले आफूलाई निरन्तर विद्रोही बनाएको देखिन्छ । त्यसमा पनि माहिला गुरु हेमराज पाण्डे, कर्णेल चन्द्रबहादुर थापा, मोहन शमशेर र पद्म शमशेरद्वारा आन्दोलन दबाउने, थुन्ने, चार भञ्ज्याङ कटाउने, केहीलाई छात्रावासबाट निष्कासन गर्नेदेखि देशबाटै निकाल्ने काम भएको देखिन्छ । यद्यपि ती योद्धाहरूले हार नमानीकन गाउँगाउँमा जागरण ल्याउँदै राज्यव्यवस्थाकै परिवर्तनमा भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो । यसरी माथिका ऐतिहासिक घटनालाई हेर्दा नेपालको शासन व्यवस्था परिवर्तनमा यो नेपालको प्रथम विद्यार्थी अन्दोलन थियो । अतः यस आन्दोलनले देशमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्न र राणाशासन फाल्न

जनताका बिचमा चेतना फैलाउने काम गर्नुका साथै शिक्षा क्षेत्रमा पनि सुधार ल्याउने पहल गरेको पाइयो ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, प्रकृति (२०७३), जयतु संस्कृतम् आन्दोलन, *शैक्षिक स्मारिका, २०७३,* शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।

आचार्य, बाबुराम (२०७५), *अब यस्तो कहिल्यै नहोस्,* फाइन प्रिन्ट बुक्स ।

गौतम, चन्द्रमणि (२०८०) '*जयतु संस्कृतम आन्दोलन :* आधुनिक शिक्षाको माग गर्दै चलेको पहिलो विद्यार्थी आन्दोलन, *नेपालपत्र न्युज,* आषाढ १ गते । https://nepalpatranews.com/posts/4331

गौतम, राजेश (२०७७), *नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलन र नेपाली काङ्ग्रेस भाग-१,* भुँडीपुराण प्रकाशन ।

प्रधान, भुवनलाल (२०४७), *नेपालको जनक्रान्ति २००७,* रुभु प्रकाशन ।

प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७९), *नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।*

पौडेल, देवराज (२०७७), जयतु संस्कृतम् आन्दोलनका योद्धा पण्डित टीकादत्त पौडेल, *गोलसिमल साहित्यिक मासिक,* लालबन्दी, सर्लाही, पृ. ९-१३,

पौडेल, भुपहरि (२०४८), *तीनधारा संस्कृत छात्रावासको ऐतिहासिक सामग्री,* पूर्णप्रकाश नेपाल, 'यात्री' ।

पौडेल, हरिप्रसाद र पौडेल टीकादत्त (२००४), *आन्दोलनकारी छात्रहरूको नामावलीको लेखोट,* पाण्डुलिपि ।

यादव, पीताम्बर लाल (२०७५), *नेपालको राजनैतिक इतिहास,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

रिसाल, भैरव (२०७६), *'जयतु संस्कृतम्' आन्दोलनको अन्तर्य,* हिमाल खबर, २८ वैशाख ।
https://www.himalkhabar.com/news/12482

शर्मा, गोपीनाथ (२०६८), *नेपालमा शिक्षाको इतिहास भाग-१,* मकालु प्रकाशन गृह ।

शर्मा, वंशीकुमार (२०८०), *जयतु संस्कृतम् आन्दोलनका एक सदस्यको अनुभूति,* डीसी नेपाल डटकम, माघ ५ गते । https://www.dcnepal.com/2024/01/540421/

सङ्ग्रौला, नारायणप्रसाद (२०७६), *आधुनिक नेपालको इतिहास,* विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

सुवेदी, राजाराम (२०७८), *नेपालको तथ्य इतिहास,* शिखा बुक्स ।

ज्ञवाली, हेमराज (२०६७), इतिहास जयतु संस्कृतम्को, *नागरिक दैनिक,* जेठ ३१ गते । https://nagariknews.nagariknetwork.com/opinion/14068-1276551469.html

अनुसूची १

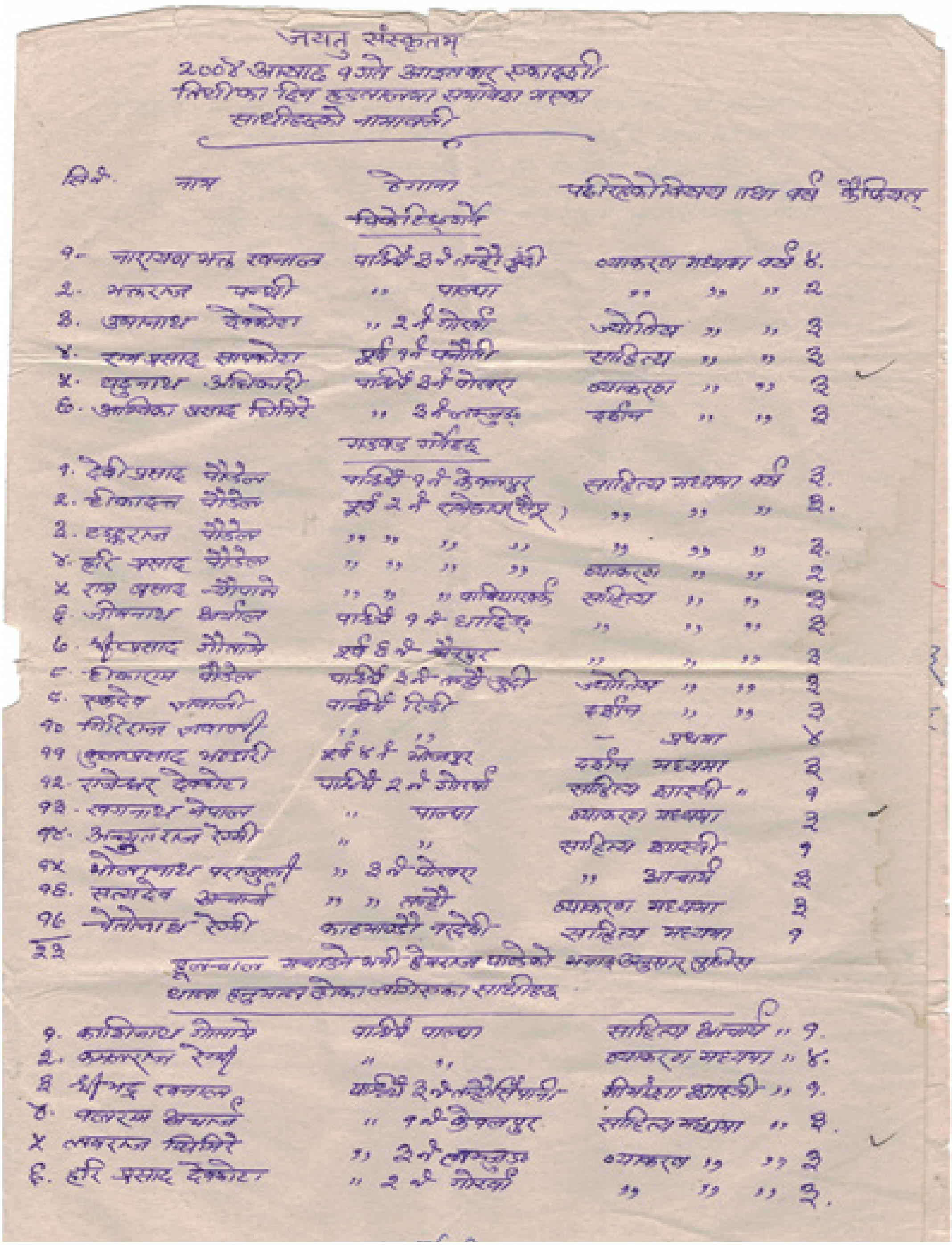

जयतु संस्कृतम्

२००४ आषाढ १ गते आइतबार एकादशी तिथीका दिन [illegible] समावेश भएका साथीहरूको नामावली

सि.नं.	नाम	ठेगाना	पढिरहेको विषय तथा वर्ष	कैफियत
		[illegible]		
१.	नारायणभक्त रजनाल	पश्चिम ३ नं. तनहुँ कुँडी	व्याकरण मध्यमा वर्ष	४.
२.	भक्तराज पन्थी	,, पाल्पा	,, ,, ,,	२
३.	उमानाथ देवकोटा	,, २ नं. गोरखा	ज्योतिष ,, ,,	३
४.	रामप्रसाद सापकोटा	पूर्व १ नं. पनौती	साहित्य ,, ,,	३
५.	यदुनाथ अधिकारी	पश्चिम ३ नं. पोखरा	व्याकरण ,, ,,	३
६.	अम्बिका प्रसाद घिमिरे	,, ३ नं. [illegible]	दर्शन ,, ,,	३
		[illegible]		
१.	देवीप्रसाद पौडेल	पश्चिम १ नं. [illegible]	साहित्य मध्यमा वर्ष	३.
२.	टीकादत्त पौडेल	पूर्व २ नं. [illegible]	,, ,, ,,	३.
३.	इन्द्रराज पौडेल	,, ,, ,, ,,	,, ,, ,,	३.
४.	हरि प्रसाद पौडेल	,, ,, ,, ,,	व्याकरण ,, ,,	२
५.	राम प्रसाद [illegible]	,, ,, ,, [illegible]	साहित्य ,, ,,	३
६.	जीवनाथ [illegible]	पश्चिम १ नं. धादिङ	,, ,, ,,	२
७.	श्रीप्रसाद गौतम	पूर्व ६ नं. [illegible]	,, ,, ,,	३
८.	टीकाराम पौडेल	पश्चिम ३ नं. तनहुँ कुँडी	ज्योतिष ,, ,,	३
९.	सुखदेव [illegible]	पश्चिम [illegible]	दर्शन ,, ,,	३
१०	गिरिराज ज्ञवाली	,, ,,	— प्रथमा	४
११	कृष्णप्रसाद भण्डारी	पूर्व ४ नं. [illegible]	दर्शन मध्यमा	२
१२	राजेश्वर देवकोटा	पश्चिम २ नं. गोरखा	साहित्य शास्त्री ,,	१
१३	रघुनाथ नेपाल	,, पाल्पा	व्याकरण मध्यमा	२
१४	अच्युतराज रेग्मी	,, ,,	साहित्य शास्त्री	१
१५	भोजनाथ पराजुली	,, ३ नं. पोखरा	,, आचार्य	२
१६	सत्यदेव [illegible]	,, ,, तनहुँ	व्याकरण मध्यमा	३
१७	चेतनाथ रेग्मी	काठमाडौं [illegible]	साहित्य मध्यमा	१
३३				

[illegible] सभाबाट श्री हेमराज पाण्डेको [illegible] साथीहरू

सि.नं.	नाम	ठेगाना	पढिरहेको विषय तथा वर्ष	कैफियत
१.	काशीनाथ गौतम	पश्चिम पाल्पा	साहित्य आचार्य ,,	१.
२.	कमलराज रेग्मी	,, ,,	व्याकरण मध्यमा ,,	४.
३	श्रीभद्र रजनाल	पश्चिम ३ नं. [illegible]	मीमांसा शास्त्री ,,	१.
४.	बलराम [illegible]	,, १ नं. [illegible]	साहित्य मध्यमा ,,	३.
५	[illegible] घिमिरे	,, ३ नं. [illegible]	व्याकरण ,, ,,	३
६.	हरि प्रसाद देवकोटा	,, २ नं. गोरखा	,, ,, ,,	३.

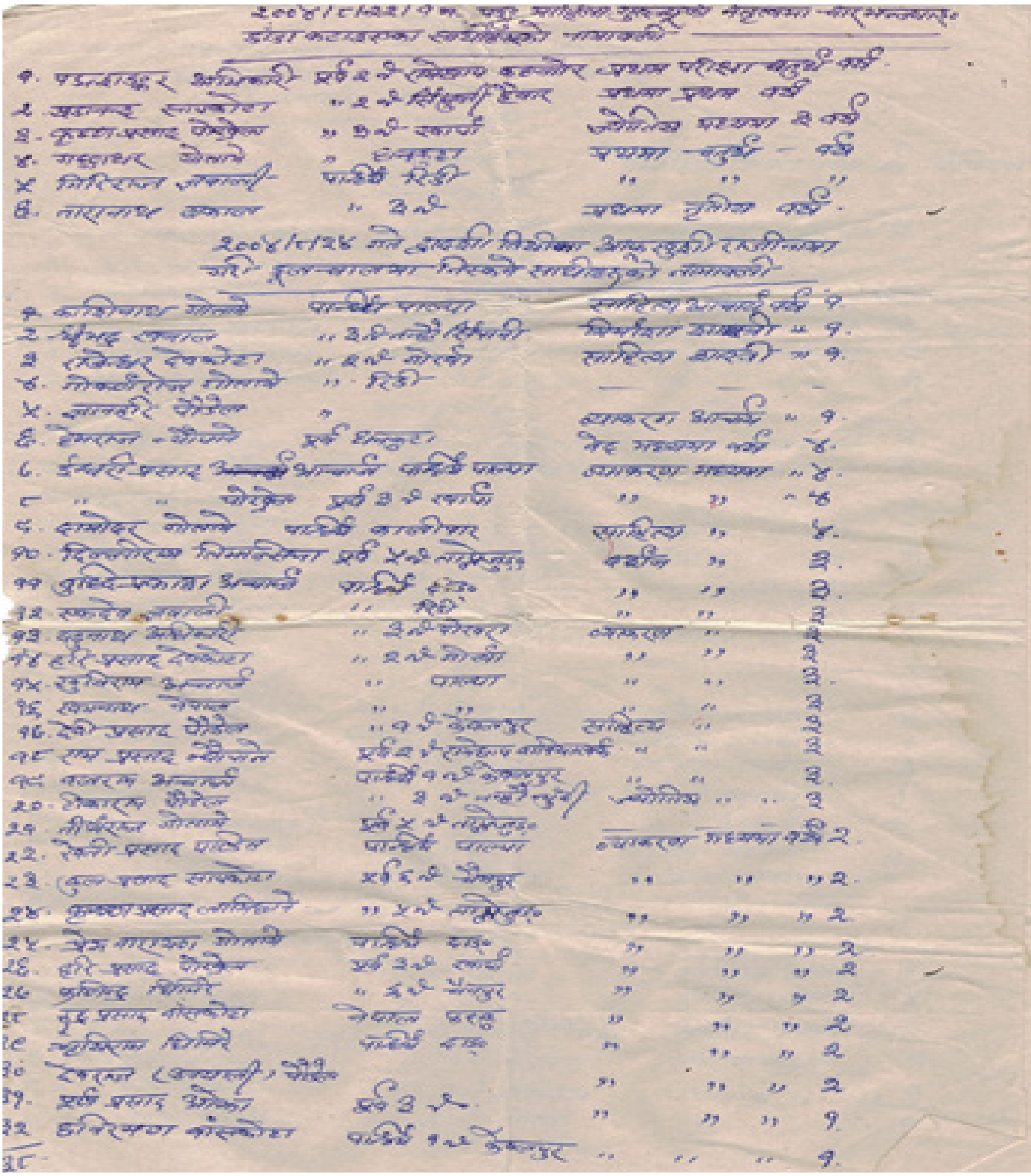

[illegible] :

द्रष्टव्य :- उपर्युक्त सि.नं. १ देखि ६ नं. सम्मका साथीहरू [illegible]
कराइएका हुँदा त्यस हुलमा मुछिन हुँदैं अन्य ३२ जना
साथीहरू राजिनामा दिई [illegible] भएको हो।

८- १नं. देखि ३२ नं. सम्मका [illegible]
[illegible]
[illegible]।

सि.नं. ८ का ईश्वरी प्रसाद पौडेल - पूर्व ३ नं. रमाणी
" २० का टीकाराम पौडेल — चालिसे ३ नं. [illegible]
" २२ " रेवती रमण पण्डित — " पाल्पा
" २३ " [illegible] — पूर्व ६ नं. [illegible]
" २४ " कृष्ण प्रसाद [illegible] — " ५ नं. [illegible]
" २६ " फणिन्द्र घिमिरे — " ६ नं. [illegible]
" २९ " [illegible] घिमिरे — चालिसे [illegible]
" ३० " देवराज पौडेल — —

उपर्युक्त रिपोर्ट २००४ सालको [illegible] अभिलेखहरू अनुसार गरिएको सत्य तथ्य हो।

अन्वेषण तथा रिपोर्ट तयार गर्ने :-

१. [illegible] पौडेल रामेछाप [illegible] - हाल [illegible] गा.वि.स. [illegible] वडा नं. २ जि. सर्लाही।

२. हरि प्रसाद पौडेल रामेछाप [illegible] - हाल - [illegible] गा.वि.स. [illegible]
जि. धनुषा।